РОЛЬ ВОЄННОГО ФАКТОРУ 1648 – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1652 р. У ФОРМУВАННІ НОВОГО СОЦІУМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

СТЕПАНКОВ ВАЛЕРІЙ
(Кам'янець-Подільський)

Проблема народження й утвердження власне українського соціуму в утвореній державі не ставала предметом спеціальних досліджень, а відтак залишається недостатньо вивченою. У ще більшій мірі це стосується з'ясування ролі у цьому процесі воєнного фактору. У зв'язку з чим ставимо завдання вияснити його головні риси й на їх основі отримати загальне уявлення про феномен трансформації польської моделі соціуму в українську. Адже більш-менш повна реконструкція можлива за єдиної умови – ґрунтовного опрацювання теми.

Показово, що початок цьому процесові поклав саме воєнний фактор: дві блискучі перемоги української армії, її похід до Білої Церкви, розіслання Б. Хмельницьким у різні регіони козацьких підрозділів. Це послужило потужним імпульсом до масового повстання нереєстрових козаків і поспільства, яке у кінці липня переросло у Національну революцію, складовою якої до кінця червня 1652 р. була Селянська війна. Вона велася, як правило, збройними методами і тісно перепліталася з національно-визвольною та конфесійною боротьбою. І вже з травня 1648 р. розпочалося становлення підвалин якісно нової моделі соціуму. В чому воно проявлялося?

1. Відбувалося масове покозачення селян і міщан, які "*прагнули здобути козацькі привілеї*" (особисту свободу, право власності на землю, свою юрисдикцію тощо). Як стверджував український посол С. Мужиловський у записці до московського царя (лютий 1649 р.), "*посполство дочувшися, же короля в землі немаш, в козацтво все обернулосе, так на сюй стороне, як і на туй Днепра*". Самовидець у своєму літописі також констатував, що "*народ посполитій на Україні, послишавши о знесенню войск*

коронних и гетманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто і нігди козацтва не знал". Внаслідок чого до кінця року більшість населення у Лівобережній та Правобережній Україні складали козаки й покозачені посполиті.

2. Інформація з джерел однозначно засвідчує прагнення козаків і посполитих "*вигубити шляхетський стан*", домогтися, щоб пани "*над ними не панували*" і не поверталися до "*Руських країв*", і сподіваючись, що у майбутньому "*панів не буде*". В одному з листів брацлавський воєвода А. Кисіль зазначав: "чернь" "*піддає вогню і мечу один лише шляхетський стан*". Разом зі шляхтою (польською та українською) об'єктами нападів і винищення стали католицьке духовенство, поляки, євреї, урядники тощо. Перемога у кінці липня під Старокостянтиновом військ наказного гетьмана М. Кривоноса над армією І. Вишневецького забезпечила сприятливі умови для визволення теренів Волинського, Подільського й східного регіону Руського воєводств. На переконання теребовлянського підстарости, у Поділлі вже "*ні шляхтича, ні ксьондза, ні жида не знайдете*". Сповнений паніки галицький стольник А. Мясковський повідомляв адресату, що "*вся Русь по самі львівські передмістя повстала поголовно*". Блискуча Пилявецька перемога й Західний похід Б. Хмельницького зіграли вирішальну роль у масовому покозачені посполитих Галичини та її звільнення від шляхти й польської влади. Отже, на кінець 1648 р. в Україні відбулося видавлення з традиційної соціальної структури суспільства князів, магнати, шляхти (за незначним винятком дрібної), католицького й уніатського духовенства, заможних міщан-іноземців, євреїв тощо.

3. Водночас надзвичайно інтенсивно проходила трансформація козацтва, поспільства й православного духовенства у соціум Української держави, що народжувалася. Замість шляхти функції "політичного народу" перебирає на себе козацтво. У її межах формувалося щонайменше 30 нових козацьких полків як адміністративно-територіальних одиниць, старшина яких разом із старшиною традиційних полків почала перетворюватися у національну політичну еліту. Утворювалися полкові, сотенні й місцеві уряди, відроджується селянське самоврядування, у містах із

магдебурзьким правом влада переходить до рук православних українських міщан, народжувалася нова система соціальних й економічних зв'язків і відносин. Саме ці обставини як по-вертикалі, так і по-горизонталі витворювали соціальне обличчя суспільства.

4. Укладення Замостянського перемир'я (21 листопада) й відступ українського війська (взимку 1649 р. лінія розмежування визначилася по р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський) обумовили окупацію польськими підрозділами Галичини й Західної Волині, а також ліквідацію ними "вогнем і мечем" українських органів влади й соціальної структури. Упродовж лютого-червня 1649 р. покозачене поспільство Подільського воєводства вело жорстокі бої (з участю десятків тисяч осіб) з польським військом і спромоглося зберегти свої завоювання на території Летичівського повіту. Проте пропольська позиція кримського хана під Зборовом змусила гетьмана задовольнитися кордонами держави у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Отже, власне воєнний фактор відіграв вирішальну роль у поділі України на два регіони: більший (Західний), що залишався у складі Корони Польської, де поновлювалися дореволюційні польські порядки, й менший (Східний), в якому продовжувалося формування українського соціуму.

5. За умовами Зборівського договору передбачалося скорочення козацької спільноти до 40-тисячного реєстру, повернення шляхти до маєтків й перетворення нереєстрових козаків і посполитих у її підданих – тобто відродження старої моделі соціуму. Проти цього рішуче виступили козаки-"випищики" й посполиті, очолювані радикально налаштованою старшиною. Гетьманська влада маневрувала: з одного боку складається реєстр, видавалися суворі розпорядження покозаченим розходитись по домівкам, з другого – уникала репресій супроти "бунтівників" й затримувала масове повернення панів до володінь. Березнева старшинська рада 1650 р. ухвалила заборону заможній шляхті-католикам з'являтися до маєтків (повинна була направляти туди слуг православного віросповідання), інші мали "*якнайскромніше поводитися з підданими*" й до часу повернення українського посольства з Варшави (близько середини травня) задовольнятися прибутками

із шинків та млинів. Унаслідок спротиву козаків та посполитих, по-перше, до кінця 1650 р. шляхті так і не вдалося поновити свою владу над підданими ні у Правобережжі, ні у Лівобережжі. У травні до Кракова надійшла новина, що "*панів до маєтків за універсалом Хмельницького в цілому пускають, але так їх шанують, що самі* (піддані. – *В. С.*) *над ними панують…*" На переконання великого гетьмана М. Потоцького, вони "*доконче хочуть скинути з себе ярмо підданства…*" по-друге, провалилася спроба уряду Б. Хмельницького домогтися перетворення реєстрового козацтва у відокремлений від нереєстрових козаків і посполитих привілейований стан. Як підкреслював у наказі ніжинському полковнику П. Шумейку від 10 серпня, "*Кождий нехай із свого ся тішить: козак нехай свого глядить і своїх вольностей постерегаєт, а до тих, котори не суть приняти до реєстру нашого, аби дали покой…*"

6. Вторгнення польської армії в лютому 1651 р. поновило воєнні дії, що викликали потужну хвилю масового покозачення, внаслідок якого чисельність війська зросла до 120-130 тис. осіб, а на теренах держави у всій повноті поновлюється революційна модель соціальної структури суспільства. Незважаючи на Берестечкову поразку українців, козаки й посполиті, захищаючи національно-конфесійні та соціально-економічні завоювання спромоглися зупинити наступ польсько-литовських військ та домогтися укладення Білоцерківського договору, статті якого обмежили територію Української держави Київським воєводством. Їх виконання поставило українське суспільство перед загрозою спалаху громадянської війни (за визнанням самого Б. Хмельницького, "*до війни Русі з Руссю*"). Запобігаючи їй, у травні 1652 р. гетьман переходить у наступ і 2 червня наголово розгромив польську армію під Батогом.

7. Ця видатна перемога відіграла ключову роль у визнанні Б. Хмельницьким (*de facto*) усіх основних соціальних й економічних завоювань козацтва й поспільства, себто Селянської війни. Їх успішне завершення стало феноменом ранньомодерної європейської історії та виявилося можливим **лише за умови визначальної ролі воєнного фактору** як у боротьбі з Річчю Посполитою,

так і в обстоюванні надбань від зазіхань гетьманської влади. Прикметними рисами витвореного соціуму стали:

• Відсутність типового для тогочасного європейського суспільства панівного стану великих і середніх землевласників, а також католицького й уніатського духовенства, євреїв, польських урядників та інонаціональної міської верхівки.

• Привілейований стан суспільства становило козацтво – дрібні землевласники-рицарі (лицарі), у руках якого знаходилася політична влада в утвореній Українській державі.

• Відсутність традиційної середньовічної "вертикальної закритості" поповнення привілейованого стану: шлях вступу до козацьких лав залишався "відкритим" для представників усіх інших соціальних станів та груп.

• Кардинальна зміна соціального статусу селянства, котре з феодально-кріпосницького стану перетворилося у стан особисто вільних землеробів, які володіли правом власності (розділеної з державною) на землю й сільськогосподарські угіддя.

• Міщани позбавлялися інонаціональних й конфесійних утисків у сфері використання, передбачених магдебурзьким правом, прав і привілеїв, а також мали право власності на землю.

• Православне духовенство отримало повноцінний статус у соціумі, а Православна церква – конфесійну монополію.